

ZORICA STIPETIĆ – MARIJAN MATICKA

Odnos selo—grad u interpretaciji intelektualaca Hrvatske u međuratnom razdoblju*

Naslov ovoga rada pretpostavlja pregled i analizu na temelju koje bi se donio sud o ukupnoj intelektualnoj produkciji koja je razmatrala odnos selo—grad u međuratnom razdoblju u Hrvatskoj. Međutim, njegov domet može biti mnogo skromniji jer društvene znanosti ne posjeduju ni bibliografije, ni preglede, pa ni argumentirane sudove o temi o kojoj je ovdje riječ. Stoga je ovo samo pokušaj ocrtaavanja glavnih tendencija u toj sferi, ali ipak smatramo da ni analiza ukupne intelektualne produkcije ne bi bitno izmijenila teze koje će se izreći, jer je zapravo riječ o variraju nekoliko osnovnih teza koje su u tekstu obrađene.¹ Tako se ovdje razmatraju napisi nekih najreprezentativnijih intelektualaca pojedinih idejnih struja s tim što su, dakako, zaobiđeni političari—ideolozi utemeljitelji idejno—političkih shvaćanja, koji uostalom i pripadaju ranijem periodu, primjerice braća Radići.² Ovaj tekst ukazuje na kvantitativnu dominaciju »narodnjačkih« konceptija. Valja istaknuti da je to prirodno s obzirom na temu što ne znači da je ta idejna grupacija bila među inteligencijom najbrojnija. Naprotiv, već i letimičan pogled na ostalu intelektualnu djelatnost pokazuje da je znatan dio inteligencije, naročito humanističke, ostao izvan »narodnjačkog« idejnog utjecaja, ali je neosporno da je problematika sela najbrojnija i najorganiziranije razmatrana upravo u toj idejnoj sferi.

Činjenica da se radilo o seljačkoj zemlji nameće pitanje je li bila spoznata suština »seljačkog pitanja« — pitanja koje je nužno u sebi nosilo antitezu pojmu grada, odnosno kapitalizma, građanstva, radništva. Premda bi povijest političkog zbivanja mogla posredno donekle odgovoriti na to pitanje, ostaje značajan upit koliko i kako je intelektualna sfera spozna-

* Ovaj je rad proširena verzija saopćenja koje je Zorica Stipetić, pod naslovom »Interpretacija suvremenog odnosa selo—grad od strane intelektualaca u Hrvatskoj tokom međuratnog razdoblja«, podnijela na VI kongresu povjesničara Jugoslavije u Budvi, u listopadu 1973. godine.

¹ Ovdje se razmatraju uglavnom veći radovi objavljeni u periodici ili u brošurama i knjigama, a izostavljena je obimna građa u dnevnim i tjednim listovima. Ta bi građa, istina, proširila krug autora ali ne i krug bitno novih problema.

² O Stjepanu Radiću vidi: *J. Šidak*, Idejno sazrijevanje Stjepana Radića, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973; *B. Krizman*, Korespondencija Stjepana Radića 1885—1918. (Život, misao, djelo), 1, Zagreb 1972. Ostalu literaturu usp. u: *Stjepan Radić*, Politički spisi, priredio Z. Kulundžić, Zagreb 1971.

vala i interpretirala društvenu zbilju, koje je domete ta interpretacija dosegla? Koje su glavne teme što ih je razmatrala, koji su najreprezentativniji autori i koji su motivi što su ih pokretali? Prema tome, uza sve nedorečenosti, ovaj je rad pokušaj odgovora na ta pitanja.

Kompozicijski, rad je podijeljen u tri dijela: U prvom se dijelu u sintetskom obliku raspravlja o odnosu intelektualaca i naslovljene problematike, posebice njihovu grupiranju i dinamici okupljanja oko »seljačke« ideologije. U drugom se dijelu ukazuje na interpretacije odnosa selo—grad u onih intelektualaca koji izražavaju koncepcije te ideologije i onih koji zastupaju druge, pretežno desne idejne zamisli. Treći dio sadrži prikaz kritike tih stavova od liberalnih, lijevo orijentiranih građanskih, i marksističkih intelektualaca.

I

Za intelektualce u Hrvatskoj razmatranje antitetičnog odnosa selo—grad nije potpuno nova tema. Uobičajeno je u literaturi da se upravo ona naziva »velikom temom hrvatske književnosti«, i to ponajviše na temelju radova iz razdoblja realizma, odnosno iz onih razdoblja kada je književnost imala prvenstveno funkciju »nacionalne predvoditeljice« i formulatora socijalne problematike nacije.³ Već tada su se mogli u spektru različitih sadržaja pronaći i počeci onoga što će u kasnijem društvenom procesu postati glavni sadržaj misli koja je uistinu kritički ispitivala stanje na selu. (Primjerice analiza u književnom djelu Ante Kovačića.)

Između dva rata, društvo, odnosno intelektualci već su dotle razvijeni da književnost nije više najšire izvoriste formuliranja društvenih problema; otvaraju se nove sfere u publicistici, propagandi, društvenim znanostima i profesionalnim institucijama. U tim duhovnim oblastima, a također i u nekim drugim sferama umjetnosti, kao u slikarstvu, uočljiv je znatan interes za problematiku sela. Zanimanje intelektualaca, tj. socijalne grupe koja po svom društvenom biću proistječe iz grada, često nosi tonove autokritike, ali su i ti tonovi motivirani i argumentirani u skladu s osnovnim idejnim i političkim tendencijama onih koji ih izražavaju.⁴ Dakako, interes je prvenstveno bio uvjetovan činjenicom što je riječ o zemlji s prevladavajućom agrarnom strukturom u kojoj je neriješeno seljačko pitanje postajalo sve akutniji društveni problem.⁵ Međutim,

³ Usp. M. Šicel, Pregled novije hrvatske književnosti, Zagreb 1966.

⁴ Usp. Z. Stipetić, Neki metodološki problemi istraživanja ponašanja inteligencije u Hrvatskoj prema bitnim društvenim problemima u vrijeme V zemaljske konferencije, Peta zemaljska konferencija KPJ, Zbornik radova, Zagreb 1973; *Ista*, Problemi istraživanja inteligencije u Hrvatskoj između dva rata, ČSP, 2—3/1971; *Ista*, Uloga inteligencije u Hrvatskoj u moralno-intelektualnom i političkom pripremanju socijalističke revolucije, *Naše teme*, 2—3/1972.

⁵ Primjera radi navodimo nekoliko elemenata o ekonomsko-socijalnom položaju seljaštva u Hrvatskoj između dva rata. Prema proračunima V. Stipetića, na području današnje SR Hrvatske bilo je 1921. godine 72,6%, a 1931. 69,5% poljoprivrednog stanovništva od ukupnog broja stanovništva (V. Stipetić, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb 1959, 105, 152). Godine 1931. na području SR Hrvatske, bez Istre, bilo je 521.275 seljačkih gospodarstava. Najveći

pretežan dio interesa za seljačku problematiku bio je ipak pokrenut i usmjeravan političkim ciljevima. Naime, od velike je važnosti što je Hrvatska republikanska seljačka stranka, odnosno Hrvatska seljačka stranka, postajala vodeća snaga koja je oblikovala hrvatsku politiku pa su niz ideoloških argumentacija te stranke — više ili manje — prihvaćale različite političke grupacije, odnosno u mnogim su se pitanjima približavali i usaglašavali stavovi različitih građanskih političkih grupacija. Staviše, i najradikalnija društvena kritika, kritika s pozicije Komunističke partije, dugo vremena nije spoznavala suštinu problema sela, a događalo se i to da su se marksistički publicisti — po riječima Vladimira Bakarića — »nalazili na repu buržoazije«. ⁶

Dinamika prilaženja ili približavanja intelektualaca Hrvatskoj seljačkoj stranci uvjetovana je ukupnim društveno-političkim kretanjima, ali je pritisak nacionalnog pitanja ipak bio najvažniji razlog. Kako je seljačka stranka, nakon sukcesivnih izbornih uspjeha, mogla ostvariti svoju težnju da se predstavi kao reprezentant svekolikog naroda, to su i intelektualci različitih idejnih profila bili prinuđeni uključivati se u njene političke a potom i ideološke okvire, ovisno o njenom političkom utjecaju. Naime, već nakon izbora za Konstituantu, elitna grupa građanskih političara-intelektualaca, okupljena u Hrvatskoj zajednici, ostala je sa svojim programom bez političke osnovice pa je stoga svoju političku egzistenciju mogla obraniti jedino u suradnji sa seljačkom strankom. ⁷ Međutim, ideološki ona je ostala u okviru tradicionalne građanske politike. Tako, dvadesetih godina ideologiju »seljačke« stranke nije prihvatilo širi krug inteligencije, niti je ona prodrla u kulturne institucije. Stoga je i kritičnost prema inteligenciji kao »pokvarenoj gospodi«, »gospodi cilindrašima« i »kaputašima« — koji ne shvaćaju duh seljačkog pokreta — snažno prisutna u vodstvu HRSS odnosno HSS dvadesetih godina, a nije nestala u cijelom međuratnom razdoblju. Ta kritika poprima ton opomene i prijetnje, a često se svodi na stanoviti antiintelektualizam HSS-ovskih ideologa. Tradicionalna narodnjačka parola o »poštenoj inteligenciji« jest parola koju je Hrvatska seljačka stranka veoma rado prisvojila.

Idejne pozicije inteligencije u Hrvatskoj dvadesetih godina prilično su raznolike. Stanoviti dio liberalne građanske inteligencije još je, premda postupno sve manje, na pozicijama jugoslavenskog unitarizma, uzalud nastojeći na stvaranju »jugoslovenske idejne sinteze«, a metodom djelo-

je broj pripadao kategoriji sitnih gospodarstava veličine do 2 ha (41,62%). Malih gospodarstava od 2–5 ha bilo je 36,34%, srednjih od 5–20 ha 21,16%. Posjedi s više od 20 ha činili su tek 0,88% ukupnog broja gospodarstava. Velik dio gospodarstava nije bio sposoban za samostalni ekonomski život. Pokazuje to, npr., i činjenica da je 1932. godine bilo 206.835 zaduženih seljačkih gospodarstava, tj. 38,93% svih gospodarstava. Prosječni dug jednog seljačkog gospodarstva bio je 10.840 dinara, a zadužena gospodarstva nalazila su se ponajviše u onim dijelovima Hrvatske gdje je izrazito prevladavao sitni i mali seljački posjed. (Podaci su citirani prema: *M. Matička*, Odras privredne krize (1929–1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj (Magistarski rad), Zagreb 1971, Strojopis — Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, R IX — 26 — 1670). Literaturu o ekonomsko-socijalnom položaju seljaštva u Hrvatskoj usp.: *Isti* Proučavanje razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj 1918–1941. godine u našoj poslijeratnoj literaturi, CSP, 1/1974.

⁶ V. Bakarić, O poljoprivredi i problemima sela, Beograd 1960, 6.

⁷ Usp. H. Matković, Hrvatska zajednica, *Istorija XX veka*, zbornik radova, sv. V, Beograd 1963.

vanja želi da se prikaže kao objektivna snaga bez partikularnog interesa pa stoga u funkciji »društvenog katalizatora«. Upravo to što je znatan dio liberalne građanske inteligencije pokazao duboko nerazumijevanje za nacionalno pitanje — i tako se kompromitirao u očima najšire javnosti — pridonijelo je stanovitoj afirmaciji desno orijentirane konzervativne inteligencije koja se nastojala prikazati kao jedini istaknuti zaštitnik hrvatskog nacionalnog bića ugroženog u svakoj jugoslavenskoj zajednici, pa i onakvoj kakvu je zastupala seljačka stranka koja postupno prerasta u široki politički pokret. Ali u dvadesetim godinama ni »seljačka« ni marksistička ideologija još nisu naročito privlačile inteligenciju, premda su obje stranke težile da taj nedostatak što prije isprave.

Stvaranje Seljačko-demokratske koalicije utjecalo je na znatnije približavanje intelektualaca »seljačkoj« ideologiji kao stanovitom derivatu narodnjaštva.⁸ Međutim, do dramatične promjene u grupiranju inteligencije došlo je nakon ubojstva hrvatskih zastupnika i smrti Stjepana Radića. Pretežno na toj osnovi na početku tridesetih godina javlja se među intelektualcima fenomen »hrvatske koncentracije«.⁹ Međutim, značajno je da su tada u Hrvatskoj među humanističkom inteligencijom znatan utjecaj stekli marksisti.¹⁰

Dakako, to je izazvalo jaku reakciju desnih ideoloških strujanja koja su bila potpomognuta i međunarodnim zbivanjima. No, u okviru širokoga nacionalnog pokreta, koji je organizirala Hrvatska seljačka stranka, nastoje se smjestiti sve političke grupacije, bez obzira na posebne interese. Osobito nakon općinskih izbora 1936. godine u Hrvatskoj je znatan dio institucija, koje inače funkcioniraju kao »ideološki aparati države«, došao pod utjecaj HSS-a. »Seljačka« ideologija postaje tada jače prisutna u kulturnim sferama. Njeni vanjski, dekorativni elementi postaju ideološki omotač ispod kojeg su se skrivali različiti interesi. Temeljne zasade ideologije Hrvatske seljačke stranke, međutim, nisu bile izvorne jer su i ranije oblikovane u narodnjačkim koncepcijama drugih seljačkih pokreta. Naime, tada je u Hrvatskoj prilično široko u terminologiji i u općem duhu bio prihvaćen patetični, sentimentalni, nazdravičarski, površni okvir narodnjaštva. Govori se o narodu kao izvoru svekolikog znanja i stvaralaštva, kao čuvaru autentičnosti nacionalnog bića. Ali je i teza narodnjaštva o mogućnosti seljačkog društva bila preuzeta i zatim modificirana u Radićevu agrarizmu.¹¹ Tako je socijalna ugroženost seljaštva povezivana s nacionalnom ugroženošću hrvatskog naroda, a inteligencija je — kako se pokret širio — ne samo organizirala i razrađivala različite oblike pokreta, nego i djelovala kao veza između seljačkih masa i buržoazije. Izvanjska veza između intelektualaca u pokretu — zapravo u vodstvu — i seljačke mase gradila se i na tezi kako su seljaci svi oni koji

⁸ *Isti*, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972.

⁹ Pokušaj toga na političkom planu jest, npr., rezolucija Seljačko-demokratske koalicije od 7. XI 1932 — poznata kao Zagrebačke punktacije. O tome usp. *Lj. Boban*, Zagrebačke punktacije, *Istorija XX veka*, zbornik radova, sv. IV, Beograd 1962; *Isti*, Geneza, značenje i odjek zagrebačkih punktacija, ČSP, 1/1971.

¹⁰ Usp. O. Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka 1971.

¹¹ O agrarizmu S. Radića vidi *B. Krizman*, n. dj.

prihvataju »kulturni seljački red«. To je bio daljnji korak od onog koji je pokušao uvođenjem pojma »seljana« za sloj ljudi koji živi na selu a ne pripada poljoprivrednicima.¹² Stoga je teza o »kulturnom seljačkom redu« — zapravo o funkciji seljačke kulture — jedna od najbitnijih u »seljačkoj« ideologiji. Spremajući se za osvajanje političke vlasti, HSS-u su intelektualci bili potrebni kao nosioci kontinuiteta hrvatske politike. Osim toga, dakako, bili su potrebni i kao tehničari vlasti, kao birokracija u institucijama vlasti i kulture, kao sloj što raspolaže duhovnom moći posebno u formuliranju, tumačenju i širenju primjerenih ideoloških oblika. Čini nam se tako da se i u hrvatskim prilikama potvrđivala Gramscijeva misao da se »ništa ne može shvatiti u pogledu kolektivnog života seljaka i klica i razvojnih vrenja koji u tom životu postoje ako se ne uzme u razmatranje, ako se konkretno ne proučava i ne produbljava, to stvarno potčinjavanje intelektualcima: svaki organski razvitak seljačkih masa vezan je, do izvesne mere, za pokrete intelektualaca i od njih zavisi«.¹³ Tako je brojnim napisima inteligencija posredstvom »narodnjaštva« ostvarivala vezu s narodom, s nacionalnom i socijalnom problematikom. Činilo se to posve novom kvalitetom, no ta je veza zapravo bila površna i pretežno verbalna, a zatajila je u bitnome: u društvenoj kritici, u afirmaciji potrebe da se društvo transformira i tako počne radikalno svladavati njegova zaostalost. Naprotiv, učinilo se podosta na stvaranju nacionalne samoobmane, tj. na širenju uvjerenja kako je moguće ostvariti jedno zatvoreno seljačko društvo. Tako je to naše »narodnjaštvo«, umjesto kritike i otvaranja perspektive, postalo oblik društvenog konformizma. Razloge tome valja tražiti u ukupnim društveno-političkim uvjetima u kojima se razvijalo hrvatsko društvo.

II

Analiza radova na temu sela — problematika koja imanentno sadrži i relaciju prema gradu — ukazuje na područja koja su najviše zaokupljala pažnju intelektualaca, ali se egzaktna podjela može izvršiti samo uvjetno. Gotovo su svi ti radovi — bez obzira jesu li posredovani umjetničkim, znanstvenim, publicističkim, propagandnim ili političko-programskim oblicima — ipak prvenstveno ideološki usmjereni i zato uvijek, manje-više, pretpostavljaju cjelokupnu idejnu zamisao.

Temelj idejne zamisli, koja je ponajviše utjecala na problematiziranje sela, jest, dakako, »seljačka« ideologija s osnovnom koncepcijom »seljačke demokracije«, zapravo seljačke države. Ta zamisao obuhvaća u sebi i sferu kulture, morala, religije, državnih institucija, privrede i vanjskopolitičke orijentacije. Odnos selo—grad, koji nas ovdje prvenstveno zanima, najčešće je izražen tako što se ta relacija jedva i uspostavlja; nastoji se oba pojma interpretirati kao potpuno zatvorene cjeline kojih komuniciranje valja brižljivo ideološki kontrolirati kako se ne bi narušila koncepcija »seljačke države«.

¹² J. Predavec, *Selo i seljaci*, Zagreb 1934, 297—302.

¹³ A. Gramši, *Izabrana dela*, Beograd 1959, 318.

Prikazujući misao S. Radića o seljaštvu i seljačkoj državi, Ivan Šarinić u »Ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta« utvrđuje da je ta misao završena i zatvorena. Stoga tu ideju ne treba dalje razrađivati nego samo širiti i tumačiti.¹⁴ Time se može objasniti uskoća tematike i velika podudarnost u različitim autorima koji su djelovali pod okriljem HSS-a na razini osnovnih ideoloških obrazloženja, dok su se na razini praktično-političkoj izražavale znatnije razlike. To drugo ne ulazi u krug razmatranja ove radnje. Seljačku državu definirao je Rudolf Bičanić kao »takvu državu, u kojoj je organizirana vlast po zahtjevima i potrebama seljačkog naroda, i koja je organizacija privrede prema interesima seljačkog naroda.«¹⁵

Argumentacija modela seljačke države počiva na činjenici da je Hrvatska predominantno seljačka zemlja u kojoj, štaviše, seljaštvo brojčano raste. U toj argumentaciji, seljaštvo je homogen sloj s istovetnim značajkama, potrebama i zahtjevima. Ono nije ni stalež ni klasa, nego narod, pa stoga u Hrvatskoj nema i ne može biti ni klasa ni klasne borbe. Podloga seljačke države bio bi »seljački dom«, odnosno prema hijerarhiji seljačkog doma, seoskoj zajednici i organiziranom seljaštvu strukturirala bi se i seljačka država. Ta bi država bila najširi sustav demokracije, osobine imanentne hrvatskom seljaku, tj. narodu, a ta se osobina već izgradila i očitovala u kućnim zadrugama, gdje su svi domari birali kućedomačina na određeno vrijeme u toku kojeg je on morao upravljati prema njihovim željama i potrebama.¹⁶ Prema tome, termin seljačka demokracija — po toj koncepciji — označava bitne karakteristike hrvatskog naroda. Ambicije razrađivača i propagatora te koncepcije nisu se zaustavile samo na opisu i obrazloženju seljačke države — koja je trebala biti utemeljena zbog tadašnjih prilika — već se težilo da se ona predstavi kao povijesna zakonitost, štaviše imperativ. Tako seljaštvo prikazuju kao peti i posljednji stalež, koji izlazi na historijsku scenu kao antiteza radništvu, pa se seljačka demokracija javlja kao pobijanje ne samo kapitalističkog društva, nego i diktature proletarijata. Po riječima jednog od najpoznatijih tumača »seljačke« misli Rudolfa Hercega »seljački stalež prvi po svom postanku i po svojoj vrijednosti za kulturu« u borbi za vlast se »javlja peti i zadnji«, odnosno »seljaštvo /se/ ipak unatoč tolikih progona, izrabljivanja i zapostavljanja pojavilo u javnom životu, samostalno i određito, i to ne kao osvjetnik nego kao pravednik.«¹⁷

Za »seljačku« ideologiju seljak je »najetičniji stvor«, čuvar morala i religije, pa je seljaštvo izvor moralne snage, zdravlja, glavni čimbenik cjelokupnog narodnog života, nosilac autentične nacionalne kulture, odnosno nacionalne individualnosti.¹⁸ Puna afirmacija te kulture koja je zatvoren sistem vrijednosti, pa mu ne treba ništa ni dodati ni oduzeti, sačuvala bi otpornu snagu hrvatskog naroda nagriženu bezličnom civilizacijom grada,

¹⁴ I. Šarinić, Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta, Zagreb 1935, 80.

¹⁵ R. Bičanić, Gospodarska politika, Zagreb 1939, 26. Usp. i I. Šarinić, n. dj., 79–89.

¹⁶ Usp. I. Šarinić, n. dj., 65, 66; S. Kranjčević, Hrvatski seljački pokret, Pregled, Sarajevo, splanj–kolovoz 1937, 27, 30, 31; D. Tomašić, Zadruga kultura i hrvatski seljački pokret, Pregled, n. dj., 121; R. Bičanić, n. dj., 18–27. Argumentaciju modela »seljačke demokracije« namjerno promatramo kod niza autora da bi se ukazalo na istovetnost.

¹⁷ R. Herceg, Seljački pokret u Hrvatskoj, Zagreb 1923, 19.

¹⁸ I. Šarinić, n. dj., 60.

ponajviše »importnim marksizmom«. Stoga je pitanje te kulture zapravo pitanje afirmacije hrvatske nacionalne duše.¹⁹ Samoobmana o značenju te kulture najviše dolazi do izraza u odbijanju svakog utjecaja izvan nje same jer je »seljak *neakav kakav je danas*, duševno i kulturno na podpunoj visini, da njega ne treba prosvjećivati, jer su temelji njegove prosvjete u svemu podpunno izgrađeni.«²⁰

Inzistirajući na identičnosti nacionalne, odnosno narodne, sa seljačkom kulturom — »kulturnim seljačkim redom« — tumači »seljačke« ideologije, nužno se susreću i s onim sadržajima i dimenzijama kulture koje se ne mogu podvesti pod taj identitet. Zato oni suprotstavljaju pojam civilizacije pojmu kulture. Civilizaciju definiraju kao »skup više ili manje najkarakterističnijih odlika raznih kultura, ali po kojima žive veće ili manje skupine različitih naroda«. Civilizacija nema »korijen u riječi *natio* to jest u riječi *narod*; zato je civilizacija u svojim temeljima nedemokratska i uvijek uperena protiv naroda, a jer je narod samo seljaštvo, pa makar bilo u manjini, jer je samo seljaštvo nosilac i čuvar narodne individualnosti i narodne kulture, to je i civilizacija uvijek uperena protiv seljačkog naroda.«²¹ Smatrajući, dakle, da je narušavanjem seljačke kulture nacionalni identitet u opasnosti, širitelji tih koncepcija naročito se protivie pogubnom utjecaju tuđinske odnosno internacionalne civilizacije koja posredstvom grada počinje nagrizati cijelu narodnu kulturu: »Ti mnogobrojni stranci u našoj domovini stalno unašaju u sav naš kulturni život i rad *tuđinski dub*, te su u novijoj našoj kulturi stvorili cijeli metež. Treba li samo spomenuti književnost, umjetnost, znanost, glazbu itd.? Došli smo eto, gotovo do toga, da ne znamo lučiti, što je narodna kultura, a što civilizacija, što je naše narodno, a što tuđe uneseno.«²² Te teze nisu omogućavale ni značile težnju za takvom kulturom koja bi bila usredotočena na kritičko istraživanje gorućih problema nacije nego, naprotiv, značile su negiranje upravo onih stvaralaca koji su na njima inzistirali. Tako iz hrvatske književnosti pojedini tumači izbacuju Miroslava Krležu i Augusta Cesarca, a u slikarstvu negiraju djelo grupe »Zemlja«, odnosno Krste Hegedušića.²³ Idejne tendencije koje su bile prisutne u hrvatskoj kulturi na indikativan način su se odrazile i na ocjeni literarnog djelovanja seljaka-književnika Mihovila Pavleka-Miškine. Dok je većina građanskih kritičara načelno odbacivala mogućnost takve literature, a ni marksisti nisu u prvi mah u njoj spoznali puni smisao socijalnog protesta, realistička, duboko deprimantna slika sela nije mogla zadovoljiti ni pokret u okviru kojeg se Miškina počeo razvijati.²⁴ Interes za selo kao književna tema sve je prisutniji u tridesetim godinama. To je, međutim, složen fenomen koji ima svoje korijene u ideološkim okvirima HSS-a, ali još više u sve snažnijoj tendenciji za društvenom kritikom, a također participira

¹⁹ A. H. Žarković, predgovor knjizi J. Predavca, n. dj., XXII.

²⁰ B. Murgić, Seljačka kultura temelj gospodarske privrede, *Evolucija*, listopad 1932, 793.

²¹ I. Šarinić, n. dj., 107.

²² Isto, 108 i d.

²³ Isto, 123. Usp. i osvrt V. Josipovića (V. Bogdanov) na pisanje *Evolucije*, 6–7/1933, *Danas*, 3/1934, 382.

²⁴ Usp. O. Keršovani, Seljačka književnost u Hrvatskoj, *Novosti*, Beograd, 7, 8, 9. I 1927; Dragin (O. Keršovani), Iz literature o selu, *Nova literatura*, 11/1929; Z. Kulundžić, Miškina, knj. IV, Koprivnica 1968.

i u ljevičarskom pokretu »socijalne literature«. Taj problem nije još istražen u povijesti hrvatske književnosti te ga mi ovdje možemo tek naznačiti.

Teza o »seljačkoj kulturi« zapravo ima integracionu funkciju. Trebalo je da ona, makar samo na ideološkoj razini, ujedini i usmjeri već mnogostruko raslojeno društvo ka istom političkom cilju. Uz to je trebalo da uvjeri seljačke mase da su uistinu politički subjekt. Stoga je jedna od osnovnih teza da je »hrvatsko seljaštvo potpuno svijesno sebe i svoje vrijednosti«. ²⁵ Međutim, u toj naknadnoj ideološko-političkoj konstrukciji »seljačke kulture« seljaštvo nije sudjelovalo, a niti je bilo moguće da stvaralački učestvuje. Ta »seljačka kultura« ostaje, uglavnom, ideološka fikcija političkog pokreta.

Dok su interpretacije iz spekulativnih područja ulazile u ideološki sistem ne izazivajući većih problema u pokretu, teškoće su nastajale kad je trebalo s tim ideološkim sistemom uskladiti pitanja i odgovore koji su proizlazili iz akutne seljačke, odnosno društvene problematike. Tako je zamisao »seljačkog doma«, kao osnove seljačke demokracije, pretpostavljala stanje sela prije prodora kapitalizma, zapravo jednu historijski nerealiziranu situaciju. No, to je bila ideološka postavka koja se ni kod njihovih propagatora nije mogla uvjerljivo obrazložiti kada su prelazili na konkretna pitanja. Primjerice, to je bilo pitanje održanja seljačkog posjeda, tj. »seljačkog doma«. U realnosti značilo je to prije svega održanje maloga seljačkog posjeda u uvjetima prodora kapitalizma, prodora, koji ti ideolozi, istina, vide kao proces i njegovu posljedicu, ali ipak smatraju da se može i mora zaustaviti pa zatim i transformirati ka imaginarnoj seljačkoj demokraciji. Tako bi se postiglo rješenje problema agrarne prenapučenosti, odnosno gladi za zemljom, i svih ostalih problema seljaštva što su iz njih izvedeni ili su s njima u vezi. O autorima te orijentacije, koji su dosegli najvišu razinu, može se reći da, doduše, vide probleme ali im ne pogađaju smisao. Njima, kao i svim ostalim autorima koji su razmatrali seljačku problematiku, najvažnije je bilo obrazlaganje takve koncepcije rješenja krize seljaštva kakvo bi bilo u skladu s pripadajućim ideološkim zasadama.

Jedan od najrepresntativnijih ekonomista HSS-ovske orijentacije R. Bićanić nalazio je spasonosna sredstva rješavanja akutne seljačke problematike u zahvatima koji, zapravo, ne zadiru dublje u tadašnji društveni sistem. Tako predlaže, ponajprije, proširenje obradive površine i stvaranje seljačkih dodatnih zanimanja posredstvom razvijanja seljačke obrtničke djelatnosti i razvojem industrije na selu, a zatim stanovite mjere kolonizacije, komasacije, agrarne reforme, intenzifikacije poljodjelstva te, napokon, i promjene u seljačkom nasljednom i imovinskom pravu. Naime, Bićanić, kao i svi ostali te orijentacije, suprotstavlja zatvoreni pojam sela zatvorenom pojmu grada pa u biti točna konstatacija da glomazni državni aparat egzistira ponajviše na seljačkom trudu dobiva iskrivljenu, lažnu sliku privilegija i povlastica grada kao homogene kategorije nad istom takvom homogenom kategorijom sela. ²⁶

²⁵ I. Šarinić, n. dj., 71.

²⁶ R. Bićanić, Agrarna prenapučenost, Zagreb 1940; *Isti*, Gospodarska politika, n. dj., 10–12.

U opći tok takvog razmišljanja uklapaju se i ostali autori iz kruga Seljačko-demokratske koalicije. Tako, primjerice, i Hinko Krizman ističe interese seljaštva — konkretno seljačke privrede shvaćene prvenstveno u očuvanju i obnovi malog seljačkog posjeda — kao primarne u društvenom razvoju.²⁷ Adam Pribičević svojim osobnim iskustvom »povratka zemlji« propagira seljački način života kao humaniju alternativu gradu. No baš to vlastito iskustvo čini A. Pribičevića osobenom pojavom.²⁸

Proturječni odnos selo—grad posebice se očituje pri razmatranju problema industrijalizacije kao jedne od mogućnosti rješenja agrarne prenapučenosti. R. Bičanić, naravno, nije u principu bio protiv industrijalizacije, jer je ona mogla otvoriti mogućnost zaposlenja seljaka u zemlji, u kojoj je tek oko 10% stanovništva bilo zaposleno u industriji. No broj zaposlenih u industriji nije se povećavao tako brzo kao prirast agrarnog stanovništva. To je, među ostalim, bila i posljedica toga što industrijalizacija nije nalazila proširenje svoga tržišta u povećanoj potrošnoj snazi seljaštva. Seljaštvo, piše Bičanić, »pokazuje trajnu tendencije osiromašenja i nemogućnost konkurencije na svjetskom tržištu. Zato se na dosadašnji kapitalističko-liberalistički način ne može izaći iz tog začaranog kruga, u kome jedan činilac — osiromašenje sela — tuče drugi — zaposlenje procvatom industrije«. ²⁹ Osim toga, Bičanić smatra da razvoj industrije valja uvjetovati i kontrolirati trenutačnim potrebama seljačke potrošnje, što, dakako, zaobilazi probleme industrijalizacije u njihovom pravom značenju. Bičanić se, zapravo, zalaže za takvu industriju koja bi bila locirana na selu i time spriječila s jedne strane deklasiranje seljaka, a s druge stvaranje proletarijata, odnosno njegovu koncentraciju. Tako bi i proturječnosti selo—grad bile prevladane harmonijom seljačke demokracije.³⁰ To je potpuno u skladu s nepriznavanjem posebnog »radničkog pitanja«, odnosno s tezom da radništvo može ostvariti svoja prava jedino pomoću seljaštva u seljačkoj demokraciji.³¹

Imanentni strah od proletarijata, odnosno od njegove potencijalne pa i sve prisutnije revolucionarnosti, naročito se jako osjetio u vrijeme zaoštrene međunarodne situacije uoči drugoga svjetskog rata. Iako tada u nas dolazi do oštrog polariziranja različitih idejno-političkih shvaćanja, u onih koji su inače zastupali desne građanske ideologije prisutno je u razmatranju odnosa selo—grad možda čak više nego ranije frazeologija, pa i neke postavke »seljačke« ideologije. Ilustrativan je primjer Ota Franješa. Od službovanja u vladi hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj u Zagrebu, bosansko-hercegovačkoj u Sarajevu, ministarstvu financija u Beču do ministra poljoprivrede u vladi Petra Živkovića, Franješ je izraziti primjer pojma »cilindraša« po terminologiji seljačke stranke. Godine 1929. zastupao je tezu da se u Jugoslaviji nisu mogle i nisu razvile nikakve dublje proturječnosti između grada i sela, jer je, kako piše, grad još uvijek samo »koncentracija ladanjskog života« u kojem se i u »najvišim slojevima

²⁷ H. Krizman, Naše selo i njegovi socijalni problemi, Zagreb 1938.

²⁸ A. Pribičević, Seljak, Zagreb 1936; *Isti*, Od gospodina do seljaka, Vindzor, Kanada, 1953.

²⁹ R. Bičanić, Agrarna prenapučenost, n. dj., 22.

³⁰ *Isti*, Gospodarska politika, n. dj., 12. 13, 27.

³¹ I. Šarinić, n. dj., 120.

nalaze seljački sinovi«. Zatim navodi: »Među mnogim prednostima koje naša mlada, velika i lijepa zajednička domovina imade pred drugim zemljama, odlikuje ju i ta što ona nije prolazila i ne treba da prolazi kroz teške krize, koje je oprjeka između sela i grada, između agrarizma i industrijskog socializma, između bezuvjetnih pristalica privatne svojine i komunizma, između individualizma i kolektivizma izazivala i još izazivlje u drugim narodima. Kod nas postoji jedna harmonija interesa, koja se samo umjetno može poremetiti, ako se interesi sela zapostave i dopusti da selo zastane u općenitom napredku.«³² Međutim, godine 1938. tonovi razmatranja u osnovi iste problematike prilično su se izmijenili. Ne samo što je terminologija postala bliska »narodnjačkoj«, uznoseći ljepotu i moral seljačkog života, nego je i dosljedno izvedena zamisao o podređenoj ulozi industrije poljoprivredi, odnosno grada selu. Nova industrija po toj koncepciji treba biti locirana na selu gdje bi zaposlila seljačku radnu snagu koja bi tako zadržala socijalni status seljaka. Tako bi se spriječilo proletariziranje seljaka, dakle i revolucioniranje.³³ Frangeš još oštrije ponavlja te teze u svom radu o unapređivanju privrede u Banovini Hrvatskoj.³⁴

Suprotstavljanje seljaštva radništvu na svim razinama, pa i moralnoj, izrazio je I. Šarinić sintagmom »sramotni proleter«.³⁵ Naročito mračni tonovi o protivnosti nacionalne vrijednosti seljaštva naprama radništvu prisutni su u napisima Milana Ivšića, pripadnika klerikalno desnih idejno-političkih tendencija.³⁶ Za njega »velik dio radništva nema prave domovinske ljubavi i pravog poštovanja prema svome domu i radu. Nije ni čudo da se kod radništva vrši najjači pokret za odnarođivanjem svoga vlastitog naroda, a pobuđuje samo jal, zloba i borba za želudac. Stvara se krilatica 'Tvoja je domovina ondje, gdje ti je dobro'. Industrijski (tvornički) radnik ne zna ni što je ljubav prema svom jeziku, prema svojoj narodnoj nošnji, prema časnoj povijesti«.³⁷ Za Ivšića je radnik anacionalan, moralno i tjelesno degradiran, sklon isključivo materijalnim vrijednostima pa stoga i podložan tuđim ideologijama. A seljak je ne samo osnovica svim ostalim staležima nego i jedini garant čiste nacionalne krvi, pa teorija »tla i krvi« kod njega dolazi do punog izražaja.³⁸ Međutim, usprkos toj lažnoj apologiji imaginarnog seljaka, Ivšić ne zastupa cjelovitu koncepciju »seljačke demokracije«. On se, naime, zalaže za industrijalizaciju radi jačanja, kako kaže, »građanskih staleža« koji bi tako proširili domaće tržište za agrarne proizvode te omogućili da se i seljak osnaži kao proizvođač.³⁹

³² O. Frangeš, *Selo i grad, Naše selo*, zbornik, Beograd 1929, 508.

³³ *Isti*, Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji, *Arhiv ministarstva poljoprivrede*, 11/1938, 40.

³⁴ *Isti*, Podizanje privrede u banovini Hrvatskoj, *Ekonomist*, Zagreb, 1, 2-3/1940, 15-17.

³⁵ I. Šarinić, n. dj., 120.

³⁶ Usp. M. Ivšić, *Smjernice naše gospodarske politike*, Zagreb 1934; *Diljem sela*, Zagreb 1935; *Problemi suvremenog socijalnog života*, Zagreb 1937; *Seljačka politika. Društveni život na selu*, Zagreb 1937; *Socijalna i privredna kriza*, Zagreb 1937.

³⁷ *Isti*, *Diljem sela*, n. dj., 28.

³⁸ *Isto*, 13.

³⁹ *Isti*, *Smjernice*, n. dj., 11.

Iako funkcija sela i seljaštva, kako je shvaća Vilko Rieger, nije potpuno nova, zbog konteksta u kojem je iznesena, zaslužuje pažnju.⁴⁰ V. Rieger piše svoju propagandnu brošuru o održanju seljačkog gospodarstva u vrijeme izrazitog jačanja utjecaja Komunističke partije na selo i seljaštvo, kojem je već postala prilično jasna dvosmislenost »seljačke« ideologije.⁴¹ Stoga je nastojao uvjeriti seljaštvo da ga marksizam, kao teorija prema kojoj je radništvo nosilac društvenog razvitka, načelno uništava. Afirmacija marksizma u Hrvatskoj mogla bi naročito biti tragična zbog toga što je seljaštvo branik hrvatskoga nacionalnog bića. Zato Rieger, zagovornik »novog evropskog poretka«, smatra da je održanje seljačkog posjeda prijeka potreba u ostvarenju koje treba da učestvuju sve nacionalne snage.⁴²

III

Kritika tih interpretacija društvene funkcije i položaja sela tek je postupno dozrijevala. Ona se u biti razvijala u proporcionalnom odnosu sa širenjem koncepcije »seljačke« ideologije, što znači da je sa širenjem tih koncepcija snažila i njihova kritika, iako, dakako, ne na potpuno primjeren način u svim razdobljima. Međutim, valja istaći da su i sami ideolozi i propagatori »seljačke« ideologije često dolazili sami sa sobom u proturječje, i to redovito kada su se iz sfere ideoloških konstrukcija spuštali na tvrdo tlo zbilje. Tako je niz anketa o tome »kako živi narod«, premda sentimentalno obojenih, ukazivao ipak na bitno drugačiju sliku od one — nepostojećeg hrvatskog seljaka — koja se predočavala kao temelj buduće seljačke države.⁴³ Slično se zbivalo i u književnosti. U njoj se zadržalo dosta od regionalnih, folklornih i nostalgичnih prikaza sela, a novi su poticaji stizali i od rasprostranjenog duha »seljakovanja«. Međutim, iako se u tom »seljakovanju« nalazilo ponešto travestitstva inteligencije, ipak je u književnosti težnja za kritičkim istraživanjem društva dobila novi polet u vrijeme kriznih društvenih situacija tridesetih godina. U najboljim djelima, primjerice, Slavka Kolara, Ivana Gorana Kovačića, Hasana Kikića, Luke Perkovića, Grgura Karlovčana i drugih uvjerljivo se ukazuje na neke oblike beznađežnoga seljačkog života. Drugačije su tendencije kojima je bio potaknut Mile Budak koji je u svojim romanima iz ličkoga seljačkog života uz realističke detalje gradio sliku koja je zapravo ideološka konstrukcija s određenim političkim ciljem što se imao postići

⁴⁰ Usp. V. Rieger, *Selo u Sovjetskoj Rusiji*, Zagreb 1937; *Marxova teorija zemljišne rente*, Zagreb 1937; *Agrarni marksizam, njegov ideološki razvoj*, *Hrvatska smotra*, 11/1938; *Održanje seljačkog gospodarstva*, Zagreb 1940.

⁴¹ Usp. V. Bakarić, n. dj. (predgovor); S. Švvar, *Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje*, *Naše teme*, 7/1969; I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1941*, Zagreb 1972.

⁴² V. Rieder, *Održanje*, n. dj., 106.

⁴³ Primjerice, R. Bičanić, *Kako živi narod*, knj. 1, Zagreb 1936; knj. 2, Zagreb 1939; knj. 3, Zagreb 1940; *Najnužnije narodne potrebe — anketa Gospodarske sloge*, Zagreb 1940.

uklapanjem u »novi evropski poredak«. Nadahnuti suprotnim idejnim osmišljavanjem svijeta Miroslav Krleža i August Cesarec izražavaju dublje istine o seljaštvu kao temeljnoj »nacionalnoj supstanci«. Isto tako radovi grupe »Zemlja«, posebice umjetnički sugestivne slike Krste Hegeđušića, izrazili su do tada u hrvatskom slikarstvu nepoznate i zastrašujuće dimenzije seljačkog svijeta. Ali doista radikalna kritika nije mogla biti prihvaćena u krugu Hrvatske seljačke strake, kojoj je apologija seljačkog života bila idejni temelj a kritika stanja samo politička taktika.

No dok je u sferama umjetnosti kritika bila pretežno implicitna, drugačije se razvijala u izričitom obliku publicistike. Upravo ta izričitost, što je nalagala otvoreno suprotstavljanje pojedinim stavovima ili cjelovitim koncepcijama, bila je eminentno idejno-politička aktivnost pa je kao takva ovisila o ukupnim društvenim kretanjima. Među nadahnutijim kritikama može se ukazati na polemiku istaknutog kritičara građanskog liberalnog kruga Stanislava Šimića. Godine 1935 — dakle u vrijeme ekspanzije — on se razračunavao s površnim parolama i konzervativnim sadržajima »narodnjaštva«. Šimić uočava mogućnost da se sve nametljive fraze o potrebi »narodnog« izraza uklope u različite idejno-političke stavove, koji su u biti veoma daleko od pravg narodnog interesa. Primjerice, Šimić piše: »[...] što znači da se pjesnik 'udaljuje od naroda'? Šta je to: 'tuda kultura'? Šta su to 'tuđinske ideje'? Poznato je samo da su ti navedeni savjeti zaista tuđinske ideje: nacional-socijalistički teoretici iskidaše se vičući ih kao zahtjeve koje treba ispunjavati, da bi se stvorila 'prava narodna njemačka kultura'.« Polemički se osvrćući na opasni ekskluzivizam parola da je samo seljaštvo narod, Šimić se pita: »Zašto bi orač polja bio narodniji od sastavljača rječnika narodnog jezika? ili od radnika u tvornici? ili od boema u kavani? [...] Zašto je seljak, koji primitivno, to jest neuko vodi svoje gospodarstvo, više narodan nego onaj koji ga, svršivši gospodarsku školu, vodi napredno? Prema shvaćanju naime da je seljak (a to će reći: uglavnom neuki neprosvijetljeni čovjek) pravi, najprirodniji, jedino valjan narod, dosljedno je: da je naobražen seljak — manje narod, manje vrijedan [...] Narod nije okamenotina; premda bi se kome htjelo da jest, pa da, uzdajući se u njegovu nepomičnost, sagradi na njemu udobno obitavalište i ležaj, koji se nikada ne bi mogao razrušiti. Slabokretnost seljaka jedina je nada reakcionarcima: samo je još na njoj moguće da se održi njihov hram — na kojemu su napukle zidine [...] Čuvanje tradicionalnih životnih načina stoji novaca [...] Narodna je nošnja — kad seljakinja ode u šumu daleko sat hoda — i uprti na se breme drva pa ga nosi kući da joj sve kosti škriplju. Siromah od svoje narodne tradicije ima samo siromaštvo. Ekonomsko različito stojeći ljudi i na svojoj 'rodnoj grudi' različito osjećaju.« O suprotstavljanju zatvorene »narodne«, odnosno »seljačke« kulture gradskoj »anacionalnoj civilizaciji« Šimić piše: »Selo u kulturi odijeliti od grada je fašistička namjera: spriječiti socijalističkoj kolektivističkoj svijesti, koja je nastala u gradu, da prodre u selo je uzaludno sipanje pijeska u oči, — ta i slijepac može sam sebi predstaviti da ekonomski uvjeti, koji sudjeluju u izgradnji kulture, nisu samo gradski ili samo seoski; ekonomska veza između sela i grada, ta zajedničnost ne može da ne bude kulturna. Kulturi se ne radi ni o ruralizmu, ni o urbanizmu. Čovjek sam po sebi — bio on žitelj grada ili sela — uvijek je njezin predmet [...] Da se postigne hrvatski književni izraz,

to ne zavisi o temi, nego s kojega se socijalnog gledišta gleda na tu temu, bila ona seljak ili građanin; jedan i drugi narod [...] Rastaviti selo od grada je: trup odsjeci od glave.«⁴⁴

Međutim, valja reći da je radikalna i sveobuhvatna kritika »narodnjačkog«, odnosno »seljačkog«, anakronizma od onih koji bi trebalo da je učine dugo vremena izostajala. Riječ je, dakako, o marksističkim analitičarima. Ali je marksistička kritika u nas također imala granice koje često nije mogla prekoračiti — a to su granice Komunističke partije koja je, kako znamo, tek postupno sazrijevala. Unatoč tome, u tekstovima Miroslava Krleža, Augusta Cesarca i Otokara Keršovanija mogu se naći misli koje jasno ukazuju na to da su oni vidjeli u čemu su bili temeljni problemi društva, pa dakle i seljaštva.⁴⁵ Tekstova izričito posvećenih problemu seljaštva odnosno relaciji selo—grad, u ranijoj marksističkoj publicistici uglavnom nema. Ali se kao »Leitmotiv« u tih autora redovito provlači misao o dubokom jazu između našeg siromašnog, primitivnog i latentno revolucionarnog sela i grada koji simboliziraju buržoazija u stadiju prvobitne akumulacije kapitala i inteligencija koja je s njom identificirana. Istinska bi funkcija inteligencije, po njima, bila — za razliku od »narodnjaka« koji su ocrtavanjem lažne slike dovodili seljaštvo u samoobmanu — sagledavanje zbiljski tragičnog položaja sela i doprinos stvaranju takve nacionalne politike koja bi u središtu interesa imala program prevladavanja i seljačke i radničke problematike i stvaranje društva u kojem ni jedna od tih snaga ne bi bila podređena.

U svojim briljantnim analizama »fenomena Radić«, Cesarec razmatra povijesne okolnosti koje su uvjetovale da je nesumnjivo progresivna pojava seljačke stranke zapravo »zakašnjela pojava« pa je stoga i opterećena idejnim anakronizmima.⁴⁶ Naime, po Cesarcu, kod Radića je riječ o nastojanju da se seljačko društvo — a to bi bilo ipak »novo« društvo — ostvari na starim vrijednostima, i to onima koje su nastale isključivo na narodnom tlu, »počvi« (termin ruskih narodnjaka). »Jer cijela stvar je izlazila na to da je reformator kočio počvenika, a počvenik reformatora; nestalo je granice gdje prestaje status quo, a gdje počima reforma. Tako crno dakako ipak sve nije ispalo da se o napretku ne bi moglo govoriti. No napredak taj, pod teškim oklopom tradicije, prestao je i nije nikad ni bio napredak, onaj napredak, koji nas vodi nekud dalje od onoga što je već u Evropi nazadak i što se već u njoj ruši. Napredak je reforma koja se s korenjem svojim spušta u progresivne težnje svoje sredine i naroda, i ako ih tu ne nalazi, ona ih stvara. No koja je sredina toliko mutna i zaostala da progresivnih težnji u njoj ne bi bilo, makar u zametku samo podsvjesno? Do svijesti ih dakle treba dovesti, i pri tome izlučiti sve što

⁴⁴ S. Šimić, Izraz narodnoga, *Republika*, 12/1970.

⁴⁵ Usp. A. Cesarec, Ideologija HRSS ili put u — bačvu, *Borba*, Beograd, 3/1923; Stjepan Radić i republika, Zagreb 1925; M. Krleža, O Stjepanu Radiću, *Književna republika*, 1/1926; Riječ dvije o Kečisarabu i našoj domaćoj kečisarabovštini, isto, 1/1927; Stjepan Radić 8. VIII 1928, *Književnik*, 6/1927; O. Keršovani, n. dj. i: O desetogodišnjici agrarne reforme, *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1929, knj. 320; Dr R. Bićanić o Sovjetskom Savezu, *Izraz*, 7—8/1940; Pitanje zemlje, isto, 1—2/1940; O seljačkoj državi, isto, 9/1940. Ovi radovi O. Keršovanija preštampani su u knjizi: O. Keršovani, Izbor članaka, Beograd 1960.

⁴⁶ A. Cesarec, Stjepan Radić i republika, Zagreb 1925, 78, 79.

razvoj te svijesti koči, sve navike i shvatanja, pa bila i izraz naroda, jer je to jedini put koji narod i sredinu vodi na jedan viši nivo. Takova reforma g. Radiću nije bila nikad ciljem, ja se šta više usuđujem izreći, da je on ni ne razumije ili razumije tek nesređeno; on je odbija. Jer jasno, takva reforma bila bi revolucija.»⁴⁷

Cesarec i Krleža nastojali su analizama argumentirati svoje teze o potrebi za »suvremenom političkom formulom«, dokazujući kako je Radićeva misao na kojoj se gradi »seljačka« ideologija i kao ideja i kao metoda romantična, zastarjela i neefikasna. Treba se, kako je to počeo Radić, i dalje orijentirati prema selu, toj našoj narodnoj osnovi, ali prije treba spoznati pravo stanje. Za razliku od »narodnjačke« idilične slike sela i naroda, Cesarec, a još češće Krleža, ustrajno ponavljaju da je zaostalost osnovni hrvatski problem. Za ilustraciju navodimo sugestivnu Krležin citat: »Treba u noći od utorka na srijedu (kada je u našem glavnom zemaljskom gradu još iz vremena blagopokojne carice Marije Terezije, sajam blaga, žita i plodina), izaći na ulicu i slušati kako po našim asfaltiranim ulicama čitavu noć zvonjakuju povorke konja i tovara! Kakvo je to sablasno cinkanje klepke, konjske orme i potkova po našim ulicama, kakva je to starinska škripa kola između ovih francijozofinskih dvokatnica, kakva su to prevozna sredstva, kojima se roba vozi na sajam, kao u ono davno primitivno vrijeme kad se još Hebel krstio od čuda, da po Harmici zvone krave klepkama i gaču guske kao po kakvoj seljačkoj avliji? To ovaj naš hiljadugodišnji austrijski autohtoni starina, dobričina Kumek vuče svoju robu na sajam; svoju mršavu kravu i svoj tovar od pola hvata drva i svoja kola puna zrelih tikava za svinje. Kao u marijaterzijansko vrijeme, on još cijeni svoju robu za srebrne forinte, a pojam vremena razdijeljen je u njegovu pogledu na svijet na sajamske termine: od Florijanskog do Nikolinjeg sajma, od svete Margarete do svete Kate. Pa koliko vrijede ti njegovi agrarni produkti danas, kada na žitnoj burzi kanadsko žito kotira jeftinije od banatskog, unatoč transportnom trošku i zaštitnoj carini? To pola hvata drva, ta kola žutih tikava, ta dva tri vijenca turopoljskog luka, sve to, što je on ovdje izložio na prodaju, ne vrijedi više od trista dinara, dakle manje od cijene jednog srednjefinog Borsalino-šešira! Zamislite, mnogo poštovana hrvatska gospodo rodoljubi i dične naše milostive Hrvatice iz Petrinjske gospojinske udruge, da netko krene ispod Plješevice, od Stubice ili Svetog Ivana Zeline, da putuje svojim kolima čitavu noć, sa jednim Borsalino-šeširom vrlo sumnjive kvalitete, kao rezultatom svog viška produkta u vremenskom razmaku od Cvjetnog do Nikolinjeg sajma, trgovački organiziran zapadnoevropski svijet ne bi, prije svega, povjerovao da je takva anomalija u privrednom životu uopće moguća, i on bi takav slučaj ekonomske donkihoterije proglasio nesumnjivo patološkim i takvu ludu zatvorio u ludnicu. A šta radimo mi, ovdje, danas? Mi decenijama promatramo, kako ovi naši rodoljubivi sunarodnjaci krče i sijeku čitavu jednu vječnost, kako putuju iz velikih daljina čitave božje noći sa jednim jedinim Borsalino-šeširom, kao ekvivalentom viška svoje naporene produkcije, kako se vrte u zatvorenom krugu jedne eko-

⁴⁷ Isto, 50, 51. Usp. i Z. Stipetić, Uz političku publicistiku Augusta Cesarca, ČSP, 1/1973.

nomske strukturalne krize, koja trese privrednim temeljima našeg seljačkog gospodarstva već decenijama.«⁴⁸

O. Keršovani svojim izrazitim talentom društvenog analitičara razmatrao je seljačku problematiku te — za vrijeme kratkotrajnog boravka izvan zatvora — analizirao njene aktualne i bitne dimenzije. Primjerice, razmatrajući smisao »seljačke književnosti« kao dijela »seljačke kulture« i njene ideološke funkcije u seljačkom pokretu, Keršovani je dao studioznu analizu suvremenih tendencija u hrvatskoj i svjetskoj literaturi. On zaključuje: »Optimistička i idealizatorska literatura o selu, pisali je seljaci ili intelektualci, uvek ostaje daleko od toga da o selu dá predstavu istinitu i socijalno realnu. A epoha vrenja na hrvatskom selu, u periodu razvijanja seljačkog pokreta još uvek čeka svog romansijera [...] Nastavljanje primitivne narodne kulture nemoguće je, jer nedostaje socijalno-ekonomska baza za to. Diferencirano moderno selo može i treba da bude objekt umetničkih inspiracija, kao i grad, ali literatura o selu ne sme da se zaustavi na pasivnom idealiziranju prirode i primitivnih socioloških formi seljačkog života. Duh te seljačke literature ne sme biti inspirisan konservatorskim mentalitetom i socijalnim petrefaktima, nego novim ekonomskim i socijalnim snagama koje lome selo, menjaju ga, diferenciraju i daju novu fizionomiju, otvaraju nove probleme i nove krize.«⁴⁹ Godine 1940, dakle u vrijeme kada je Hrvatska seljačka stranka prestala biti opoziciona i postala partija na vlasti, Keršovani postavlja ova pitanja o mogućnosti ostvarenja temeljne zaslade njene ideologije, tj. koncepcije »seljačke države«: »*Prvo*: Postoji li mogućnost da se narodno gospodarstvo (zajedno sa selom) vrati odnosima koji su vladali prije prodiranja kapitalizma na naše selo i selo uopće? *Drugo*: Je li objektivno moguće da se državna organizacija razvija u pravcu koji je suprotan pravcu razvitka narodnog gospodarstva kao cjeline? *Treće*: Postoji li uopće, a u Hrvatskoj napose, tendencija povećanja ili smanjivanja specifične težine i značenja seljačke poljoprivrede u općem sklopu narodnog gospodarstva ili postoji neminovnost jačanja neseljačkih privrednih grana u interesu samog seljaštva? *Četvrto*: Kakvi odnosi proizvodnje (najamni rad, malo radno vlasništvo ili kapitalističko privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju) i kakav način razmjene i podjele proizvoda treba da vlada i u budućim 'tvornicama' pod kontrolom države? *Peto*: Što se konkretno razumije pod 'dirigiranom i organiziranom ekonomijom': sveobuhvatni plan proizvodnje i razmjene dobara, ili specijalni planovi kao što su Geringov četverogodišnji plan naoružanja, ili plan melioracije, ili turski plan industrijalizacije, od kojih nijedan nije dirao u samu suštinu društvenih odnosa? *Šesto*: Je li proces reagrarizacije, ukoliko i gdje uopće postoji, izazvan objektivnim ekonomskim potrebama (tj. da se na taj način čovječanstvu osigura više materijalnih dobara na jeftiniji način) ili je taj proces, gdje ga ima, izazvan čisto političkim i vojnim razlozima i vodi poskupljenju a ne pojeftinjenju proizvodnje, dakle rasipanju, a ne štednji proizvodnog

⁴⁸ M. Krleža, O malograđanskoj ljubavi spram Hrvatsva, *Književna republika*, 6/1926. Citirano prema: Deset krvavih godina, Zagreb 1971, 145, 146. Usp. i Z. Stjepić, Pogledi zagrebačkih književnika komunista na osnovna društvena pitanja u razdoblju 1918—1927. godine, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Zagreb 1968.

⁴⁹ O. Keršovani, Iz literature o selu, Izbor članaka, n. dj., 270, 273, 274.

rada? *Sedmo*: Može li se izvršiti 'kršenje monopola' industrijskih zemalja putem industrijalizacije ili reagrarizacije? *Osmo*: Je li moguće da bi čovjek koji je sam ili čiji su roditelji ili djedovi prestali *ekonomski* biti seljacima — koji je, dakle, po materijalnom temelju svoje egzistencije izvan seljaštva — mogao ostati seljakom *kulturno*? Razumije se da se to pitanje ne postavlja kao pitanje pojedinaca nego kao pitanje stotina hiljada ljudi, kao pitanje prosjeka među njima.⁵⁰ To su zapravo bila pitanja koja je hrvatskoj javnosti postavljala Komunistička partija.

Razrađeniju znanstvenu kritiku »narodnjačkih« shvaćanja među prvima je dao Mijo Mirković. On je prošao evolutivni put dok se nije približio, a zatim i prihvatio marksizam. Tako je još 1929. godine M. Mirković bio u nekim shvaćanjima bliz koncepciji neurbanizirane industrije koja bi bila glavna brana protiv odlaska seljaka u grad što uništava seljačku dušu.⁵¹ Međutim, oko sredine tridesetih godina M. Mirković je izazvao sveopću pažnju, pa dakako i oštru konfrontaciju, svojim pothvatom sustavnog istraživanja položaja sela u uvjetima prodora kapitalizma.⁵² Zanimljivo je napomenuti da je moguće u pojedinim njegovim formulacijama zapaziti Krležin utjecaj u čijim je časopisima Mirković i objavio velik dio svojih radova.

Mirković je, naravno, bio prisiljen da kritički osvjetli motive, argumente i temeljne zasade »narodnjačkih« koncepcija. Tako u razmatranju ideologije hrvatskog seljačkog pokreta konstatira: »Iako antiklerikalni i anti-pravaški u pojedinim fazama svog razvoja, on je primao elemente kršćansko-katoličkog gledanja na svijet i pravaške koncepcije o historijskom pravu hrvatske države. On je iskoristio instinkt samoodržanja socijalne grupe, kojoj se obraćao, a ta socijalna grupa javlja se u dvostrukom vidu: kao seljaštvo i kao hrvatski narod. U ugroženom položaju ova socijalna grupa se zbila na odbranu života. Iznad nje su lebdjele plamene ideje narodne i socijalne pravde, kao idejni putokaz i vodič i vjera da pravedni bog ne će dozvoliti da pravedna stvar propadne. Dakle, bog i Hrvati, vjera u boga i seljačka sloga! Ipak snaga toga pokreta nije proizlazila ni iz vjere u boga, ni iz veličine i ispravnosti ideologije, nego iz konkretne, dane, kritične historijske situacije.«⁵³ Mirković uočava da je temeljna zabluda svih takvih ideologija, pa i seljačke ideologije u Hrvatskoj, što drže seljaštvo homogenom socijalnom grupom, što se pokazuje lažnim čim jedan takav pokret dođe na vlast. Seljačke ideologije promatraju zbilju iracionalno, bez elementarnih poznavanja tendencija društvenih kretanja, ne uzimajući u obzir da je kapital konkretna povijesna sila koja utječe na zbivanja, koja stvara događaje i zakone. Te su ideologije prepune hvale seljaštva, ali pokazuju zastrašujuću odsutnost svakoga, pozitivnog seljačkog programa, a posebno nisu u stanju u praksi stvoriti ni

⁵⁰ *Isti*, O seljačkoj državi, Izbor članaka, n. dj., 97, 98.

⁵¹ *M. Mirković*, Selo i fabrika, Naše selo, n. dj., 516, 517.

⁵² Većinu tih studija iz tridesetih godina sakupio je M. Mirković poslije drugog svjetskog rata u knjizi: Seljaci u kapitalizmu, Zagreb 1952. O Mirkoviću usp. Predgovor *D. Čalića* u knjizi *M. Mirković*, Izbor iz ekonomskih radova, Zagreb 1958; *J. Šidak*, nekrolog u JIČ-u, 3/1963. (HZ, 16/1963), te zbornik radova: Susreti na dragom kamenu, Pula 1969, posebice članak *V. Stipetić*, Mijo Mirković kao ekonomist.

⁵³ *M. Mirković*, Seljačke ideologije, Seljaci u kapitalizmu, n. dj., 87.

jednu instituciju koja bi mogla suzbiti prodor kapitalizma u selo.⁵⁴ Mirković u svojim analizama seljačkog posjeda ustanovljuje položaj seljaštva u kapitalizmu, tj. utvrđuje teškoće, tendencije u razvitku, uzroke i posljedice propadanja seljaštva. Ukazujući na nemogućnost ekonomskog održanja maloga seljačkog posjeda, on se suprotstavio ne samo »narodnjačkoj« nego gotovo ukupnoj građanskoj ekonomiji u nas.⁵⁵ Smatrao je da se proces promjena na selu, tj. razbijanja seljaštva, ne može zaustaviti, a da se ni zatečeno stanje ne može niti smije petrificirati. To bi, naime, dovelo do još izrazitije pauperizacije seljaštva, što znači i znatno gorih posljedica nego što bi predstavljalo »normalno ulazjenje seljaštva u novčano gospodarstvo i materijalnu civilizaciju«. U tom kontekstu Mirković je smatrao da se i razlike i suprotnosti, koje se pojavljuju u odnosu selo—grad, u kapitalističkom razvitku mogu nadvladati samo stvaranjem novih uvjeta za razvoj ekonomskog i kulturnog izjednačavanja grada i sela. Dakako, u taj proces tada će i selo unijeti neke svoje značajke, primjerice elemente svoje »samonikle seljačke kulture« u općenacionalnu kulturu. To je jedini način da se prevladaju antagonistički odnosi sela i grada.⁵⁶

Novu kvalitetu u marksističkim analizama seljačke problematike, pa dakako i odnosa selo—grad, označavaju tri rada Vladimira Bakarića objavljena u časopisu *Izraz* 1939. i 1940. godine.⁵⁷ Iako su bili prvenstveno programatski, pisani za tadašnje političke potrebe, oni nadilaze trenutak solidnom znanstvenom argumentacijom iz klasične marksističke literature, ali također i spoznavanjem cjelovitije konkretne seljačke problematike nego što je bilo tada u našoj marksističkoj literaturi. Bakarić je motiviran novom partijskom politikom koja traži autentične, životne veze što dovode do savezništva radništva i seljaštva. Međutim, u složenim okolnostima jednog društva, u kojem je kapitalizam dovoljno jak da mrvi seljaštvo a nedovoljno da stvori jako radništvo, uz pritisak nacionalnog pitanja, kojim se građanske snage koriste da zamute mnoge bitne izvore društvene krize — bilo je veoma teško doći do formuliranja takve politike. Uz to je trebalo rješavati i konkretne probleme, koji su proizlazili iz dnevnih situacija, primjerice problem cijena, odnosno skupoće poljoprivrednih proizvoda, dakle, veoma osjetljivo pitanje za međusobni odnos radništva i seljaštva. Raskid od »prirepaštva«, tj. podilaženja »narodnjaštvu«, bio je na tom putu jedan od važnih koraka. Kamen kušnje bio je — kao i kod gotovo svih ostalih intelektualaca što su mislili seljačku problematiku — zauzimanje odnosa prema mogućnosti održanja seljačkog posjeda, odnosno perspektive seljaštva kao društvenog sloja. Jaki antikapitalistički tonovi »narodnjaštva« bili su zapravo stavovi protiv industrijalizacije i za očuvanje tadašnje situacije, koja se, dakako, u svojoj stvarnosti razvijala pod utjecajem kapitalističkih odnosa. »Ne treba izgubiti iz vida, da se

⁵⁴ *Isti*, Održanje seljačkog posjeda, Zagreb 1937, 106, 107; Seljačke ideologije, n. dj., 83—89.

⁵⁵ V. Stipetić, Mijo Mirković kao ekonomist, n. dj.

⁵⁶ M. Mirković, Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo, Seljaci u kapitalizmu, n. dj., 187.

⁵⁷ V. Bakarić, Nekoliko riječi o perspektivama naše seljačke domovine, *Izraz*, 7—8/1939; Problem skupoće, 11—12/1940; O knjizi dra Viktora Riegera, Održanje seljačkog gospodarstva, 12/1940. Članci su ponovo objavljeni u navedenoj knjizi V. Bakarića. Značajan je predgovor u kome autor objašnjava motive i smisao tih članaka.

osnovi kapitalizma (tj. podjela rada, tržište robe i tržište radne snage) razvijaju na selu silom ekonomske nužde, da u svakom konkretnom slučaju takav proces predstavlja *napredak* za pojedinog aktora. Seljak ide na zadržanju, jer nema dosta, pa da pomogne sebi itd. Zaustavljati tok, znači suprotstavljati se ne samo tendenciji, nego i njenom nosiocu — onom, koji od nje ima neku neposrednu korist. Put borbe s kapitalom, s njegovom zakonitošću stoga može i mora povući već načeti tok procesa i samo ga valja pravilno usmjeriti i dobro voditi.⁵⁸ Utvrđujući tako problem, Bakarić istodobno ukazuje na rješenje seljačkog pitanja u industrijalizaciji, ali ne vođenoj kapitalističkim profitterskim ciljevima, nego onoj koja bi bila u interesu i seljaštva i radništva. Da bi se to ostvarilo, seljaštvo mora stupiti u organiziranu borbu protiv kapitalizma, a ta se borba, dakako, može i mora voditi jedino u savezništvu s radništvom.

Na kraju, zaključujemo da je — i pored obimne literature koja se bavila problemima seljaštva pa implicitno i problemima odnosa selo—grad, i pored socijalne kritike koja je redovito prisutna, iako, razumije se, različito motivirana i argumentirana političkim interesima kritičara — misao, koja se izražavala, gotovo u cjelini, zaostajala za praksom. Naime, u zbilji su se procesi dublje i brže razvijali nego što su bili spoznavani. Ideološke granice političkih opredjeljenja onih koji su formulirali te misli nisu im dopuštale da problem sagledaju u potpunosti, a često su griješili u bitnome. Kako je pristup temi odnosa selo—grad značio problematiziranje akutnog društvenog pitanja, nije bilo moguće zauzeti »akademski« stav, idejno i politički nedefiniran. Na tome su se pitanju izjašnjavali režimi i sve političke grupacije, pa i oni intelektualci i umjetnici koji su se nastojali prikazati slobodnim od političkih programa. Dakako, to su bile pseudo-slobode. Stoga većina napisa nije proizlazila iz cjelokupnog misaonog sistema, pa ni bila na ideološkoj razini, jer je, primjerice, u najšire prihvaćenoj koncepciji, u »narodnjaštvu«, kako smo nazivali »seljačku« ideologiju — bilo veoma lako pronaći krupne proturječnosti. Neodrživost samoobmane o mogućnosti idealnoga seljačkog života, koji je zapravo zamišljen u anakroničnoj i autarhičnoj nepokretnosti, saplela je i same »ideologe« u proturječja koja nisu mogli dosljedno nadvladati ni na nivou teorijskih konstrukcija a kamoli praktičnih rješenja. Zato se najčešće i ostajalo tek na izabranim konstatacijama situacija, a predložena rješenja redovito su zaobilazila ili krivotvorila suštinu problema, čak i onda kada se ponešto moralo uočiti. Dio te općenite ocjene može se odnositi i na marksističke intelektualce jer je i kod njih bilo povremenog nesnalazjenja i lutanja — od teorijskih apstrakcija do političkog oportunizma. Unatoč tome, jedino su oni, makar i relativno kasno, sagledali i formulirali suštinu seljačkog pitanja u svjetlu povijesne zakonitosti. Time su ujedno ukazali na dvosmislenost, anakroničnost i društvenu neodrživost »seljačke« ideologije i nehumanost kapitalističkih odnosa, a zalagali su se za takvu viziju budućeg društva u kome će proturječnost odnosa selo—grad biti razriješena.

⁵⁸ V. Bakarić, Nekoliko riječi o perspektivama naše seljačke domovine, n. dj., 25.

SUMMARY

The authors have pointed out that their essay is but an attempt to drawing up of the main tendencies of the relations country-town during the between the war period, though the title may suggest its being a survey as well as an analysis on the basis of which a conclusion could be reached on the totality of intellectual production in Croatia of that time. Some papers of several most representative intellectuals from different ideological currents were studied, as of e. g. R. Herceg, I. Šarinić, J. Predavec, R. Bićanić, S. Kranjčević, A. Pribičević, H. Krizman, D. Tomašić, O. Frangeš, M. Ivšić, V. Rieger, A. Cesarec, M. Krleža, O. Keršovani, M. Mirković, V. Bakarić, while, on the hand, the politicians-ideologists have been left out.

The basic purpose of this essay is to give an answer to the questions posed on the quantity and the manner of the intellectuals' sphere comprehension and interpretation of the social reality, the level and importance the interpretation reached, the main themes it undertook to study, the stimuli that spurred such interpretation.

The essay has been divided into three parts; the first being a synthesis of discussions on the relation between the intellectuals and the title-suggested problems, the grouping of the intellectuals and the dynamics of their gathering round the "peasant" ideology. The second part is dealing with the interpretation of the country-town relations as expressed by the intellectuals who were supporting the conception as well as by the intellectuals of the oppositions, supporters of mostly Right ideas upon the problem. The third part contains an "exposé" of the critique of the liberal left middle-class and Marxist intellectuals on the above conceptions.

The authors have concluded mentioning that the thought expressed everywhere was almost always completely falling behind the practice inspite the fact that there was compiled an enormous literature dealing with the problems of the peasants, the problems of the relation country-town being implicit, and that the social critique was accompanying it regularly, though perhaps based on various motives and political arguments and interests of politicians. This approaching the subject of the relations country-town meant, in fact, the revealing of the problematical side of an acute social question, so much so that there had been no possibility of putting on an "academic" attitude or ideologically or politically non-defined. Nevertheless, the majority of written pages did not arise from the whole of ideology system, nor was it up to any kind of political level, for, the inconsistencies were so strong as to be easily detected even in the largely accepted conception of "nationalist idea", the name the authors gave to "peasant" ideology. The un-tenability of such self-illusion as the idea of the possibility of ideal peasant life represented, particularly as it was really conceived in anarchic and autarchic un-changeability, had caused the ideologists to fall into the trap of inconsistencies so much that they could not overcome it, not even on the level of theorizing, not to mention the creating of practical solutions. The only issue was to maintain the discussions on the level of stating of the situation, while the proposed solutions were avoiding or even misrepresenting the essence of the problems.

According to the authors this general estimate may cover partly the Marxist intellectuals' work, as they, too, were sometimes apt to lose track and err all the way from the theoretical abstraction to political opportunism. Nevertheless, they were, rather late perhaps, the first to come to and clothe in words the very essence of the peasant problem as seen in the light of historical rules. Thus, again, this was the proof of their equivocality, anachronism, of social un-tenability of "peasant" ideology as well as of in-humanity of capitalistic system, while, on the other hand, they had been fighting for the vision of such society in which the inconsistencies of the relation country-town would be solved.